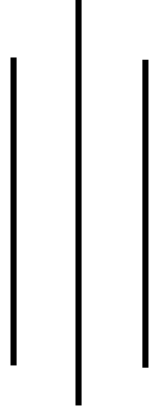

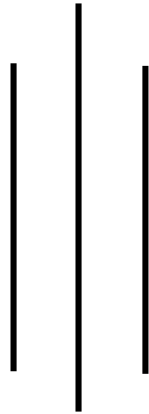
लुम्बिनी अञ्चलको अर्घाखा "ची स्थित नर्तनाचल क्षेत्रको
सांस्कृतिक पर्यटकीय स्थलहरू र यस क्षेत्रका बासिन्दाको
जीवन स्तरमा यसको प्रभाव

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्घायअन्तर्गत नेपाली इतिहास,
संस्कृति तथा पुरातत्त्व विषयको स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक
परिपूर्तिका निमित्त प्रस्तुत

शोध-पत्र

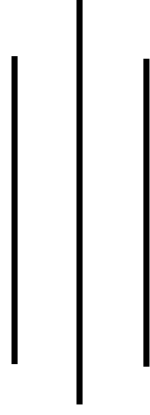
प्रस्तोता

राजेन्द्रप्रसाद भुसाल

रोल नं. ३००२/०६२

चैत्र, २०६३

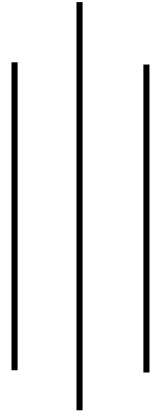
लुम्बिनी अञ्चलको अर्घाखाची स्थित नर्तनाचल क्षेत्रको
सांस्कृतिक पर्यटकीय स्थलहरू र यस क्षेत्रका बासिन्दाको
जीवन स्तरमा यसको प्रभाव

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्घायअन्तर्गत नेपाली इतिहास,
संस्कृति तथा पुरातत्त्व विषयको स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक
परिपूर्तिका निमित्त प्रस्तुत

शोध-पत्र

प्रस्तोता

राजेन्द्रप्रसाद भुसाल

रोल नं. ३००२/०६२

चैत्र, २०६३

शोध निर्देशकको सिफारिस पत्र

श्री राजेन्द्र प्रसाद भुसालले मेरो निर्देशनमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकायअन्तर्गत नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयको स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक परिपूर्तिका निमित्त लुम्बिनी अञ्चलको अर्घाखाँची स्थित नर्तनाचल क्षेत्रको सांस्कृतिक पर्यटकीय स्थलहरू र यस क्षेत्रका बासिन्दाको जीवन स्तरमा यसको प्रभाव शीर्षकमा यो शोधप्रबन्ध तयार गरेका हुन् । म निजको कार्यबाट सन्तुष्ट छु । अतः प्रस्तुत शोधपत्र परीक्षण-मूल्याङ्कनका निमित्त सिफारिस गर्दछु ।

प्रा. डा. पेशल दाहाल
शोधनिर्देशक

मिति: २०६३/११/३०

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व
केन्द्रीय विभाग
विभागीय प्रमुखको कार्यालय

टेलिफोन नं. ४३२१९७६

कतिपु
काठमाण्डौ, नेपाल ।

प.सं.
च.नं.

शोधप्रबन्धको स्वीकृति

श्री राजेन्द्र प्रसाद भुसालद्वारा पेश गरिएको "लुम्बिनी अञ्चलको अर्घाखाँची स्थित नर्तनाचल क्षेत्रको सांस्कृतिक पर्यटकीय स्थलहरु र यस क्षेत्रका बासिन्दाको जीवन स्तरमा यसको प्रभाव" शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सहायअन्तर्गत नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयको स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक परिपूर्तिका निमित्त स्वीकृत गरियो ।

प्रा.डा.पेशल दाहाल
(विभागीय प्रमुख)

प्रा.डा.तीर्थ प्रसाद मिश्र
(चाह्य परीक्षक)

प्रा.डा.पेशल दाहाल
(शोधनिर्देशक)

मिति: २०६३१२१७

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत “लुम्बिनी अञ्चलको अर्घाखाँची स्थित नर्तनाचल क्षेत्रको सांस्कृतिक पर्यटकीय स्थलहरू र यस क्षेत्रका बासिन्दाको जीवन स्तरमा यसको प्रभाव” शीर्षकको शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय अन्तर्गत नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्त्व विषयको दशौं पत्र पूर्णाङ्क १०० को प्रयोजनको लागि तयार पारिएको हो । यस शोधपत्र तयारीका क्रममा मैले विभिन्न महानुभावहरूबाट आवश्यक सल्लाह, सुझाव, सहयोग र प्रेरणा प्राप्त गरेको छु । तसर्थ उहाँहरू सबैप्रति म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

सर्वप्रथम तः मेरो अध्ययन कार्यलाई पूर्णता दिनको लागि आवश्यक सल्लाह, सुझाव, सहयोग तथा मार्गनिर्देशन प्रदान गर्नुहुने मेरो आमा निमकला भुसाल, दाजु गणपति, भाइ जगत, श्रीमती दुर्पता भुसालप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । उहाँहरूले उपलब्ध गराइदिएको समय र आर्थिक सहयोगबाट मेरो अध्ययन कार्य यो अवस्थासम्म आएको हो भन्ने कुराको बोध मैले गरेको छु, तसर्थ पनि म उहाँहरूप्रति कृतज्ञ छु ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्नको लागि शोधशीर्षक छनोटको प्रक्रियादेखि लिएर शोधपत्रलाई यो अवस्थासम्म ल्याइ पुर्याउन अमूल्य सहयोग गरिदिनु हुने मेरा आदरणीय गुरु प्रा.डा. पेशल दाहालज्यूप्रति धेरै कृतज्ञ छु । आफ्नो कार्यव्यस्तताका बाबजुद पनि शोधपत्रलाई पूर्णता दिनको लागि मलाई आवश्यक सहयोग, सल्लाह, सुझाव तथा निर्देशन दिई शोध निर्देशकको भूमिका समेत निर्वाह गरिदिनु भएकोमा उहाँप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

शोधपत्र तयारीका क्रममा मलाई आवश्यक सहयोग सल्लाह तथा सुझाव दिनुहुने यस विभागका सम्पूर्ण गुरुहरूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

मलाई फिलडमा सहयोग गर्ने गंगाधर खनाल, प्रेम नारायण भुसाल, शिक्षक भुवानन्द पौडेल, शालीकराम हमाल, स्वामी कृष्णानन्द, थानेश्वर घिमिरे, शिवहरी गौतम र नारायणप्रसाद गौतम पनि धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

शोधपत्र तयारीका क्रममा सहयोग गर्ने मेरा साथी नवराज अधिकारीलाई पनि धन्यवाद नदिइरहन सकिँदैन ।

शोधपत्रलाई पूर्णता प्रदान गर्नका लागि कम्प्युटर टंकन गरिदिने दुर्क कम्प्युटर सिस्टम, कीर्तिपुर नयाँबजारका दुर्कमान महर्जनलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

अन्त्यमा यो शोधपत्रमा कुनै गल्ती भए होलान् । त्यसमा प्रतिक्रियाको सकारात्मक अपेक्षा गरेको छु ।

२०६३/११/

राजेन्द्र भुसाल

विषय-सूची

अध्याय एक: अनुसन्धानको परिचय	१-१०
१.१ अध्ययन क्षेत्र	३
१.१.१ नर्तनाचल पर्वत क्षेत्रको परिचय	३
१.१.२ हावापानी	३
१.१.३ नदीहरू	४
१.१.४ तालहरू	४
१.१.५ झरना	४
१.१.६ खानीहरू	४
१.१.७ वनस्पती	४
१.१.८ फलफूल	५
१.१.९ पशुहरू	५
१.१.१० चराहरू	५
१.१.११ पहाडी, तराई र हिमाली दृश्यहरू	५
१.२ समस्याको प्रस्तुती	६
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	६
१.४ अध्ययनको औचित्य	६
१.५ पूर्व साहित्यको समिक्षा	७
१.६ अध्ययनको संगठन	९
१.७ अध्ययनको सीमाङ्कन	९
१.८ अनुसन्धान पद्धति	१०
१.९ समय	११
दोस्रो अध्याय: नर्तनाचल पर्वत क्षेत्रका मुख्य सांस्कृतिक पर्यटकीय स्थलहरू ११-३८	
२.१ सुपादेउराली	१२
२.१.१ ऐतिहासिकता	१२
२.१.२ सुपा देउरालीको वर्तमान अवस्था	१४
२.१.३ पूजा र विशेष पर्व	१४

२.२	नर्तनाचल	१५
	२.२.१ प्राचीन साहित्य नर्तनाचल	१६
	२.२.२ नर्तनाचल र कपिलको जन्मस्थान	१८
	२.२.३ कपिलको प्राचिनता, उनको रचना र नर्तनाचल	२०
२.३	नर्तनाचल पर्वत क्षेत्रको पाणेनी तपोभूमी पणेना	२९
	२.३.१ पाणिनीको जन्म समय	३०
	२.३.२ पाणेनी तपो भूमि पणेनाको वर्तमान अवस्था	३०
	२.३.३ दैनिक पूजा र विशेष मेला	३२
२.४	नर्तनाचल पर्वत क्षेत्रको सांस्कृतिक क्षेत्र सेङ्गलेङ्ग (सुचक्षु)	३३
	२.४.१ सेङ्गलेङ्गको ऐतिहासिकता	३३
	२.४.२ सेङ्गलेङ्गको वर्तमान अवस्था	३४
	२.४.३ पूजा विधि/नैमित्तिक र विशेष पूजाहरु	३५
	२.४.४ संरक्षण व्यवस्था	३५
२.५	नर्तनाचल पर्वत क्षेत्रमा रहेको ऐतिहासिक स्थल दुर्वाशा तपो गुफा	३५
	२.५.१ दुर्वाशाको परिचय र पौराणिक सन्दर्भहरु	३५
	२.५.२ दुर्वाशा गुफाको वर्तमान अवस्था	३६
	२.५.३ संरक्षण अवस्था	३७
तेस्रो अध्याय: नर्तनाचल पर्वत क्षेत्रमा पर्यटकीय पूर्वाधारहरु		३९-५५
३.१	सुपा देउराली	३९
	३.१.१ पुग्न सकिने यातायत	३९
	३.१.२ सञ्चार	४०
	३.१.३ बैंक सुविधा	४०
	३.१.४ खानेपानी	४०
	३.१.५ बिजुली	४०
	३.१.६ चर्पी	४०
	३.१.७ होटल	४०
	३.१.८ पाटीपौवा	४१
	३.१.९ चौतारा विश्राम स्थलहरु	४१

३.१.१० खेल मैदान	४१
३.१.११ दृष्य अवलोकन टावर	४१
३.१.१२ पोखरी भरना	४१
३.१.१३ सुरक्षा	४१
३.१.१४ पेय पदार्थ	४१
३.१.१५ खाना	४२
३.१.१६ मनोरञ्जन	४२
३.१.१७ पैदल यात्राको बाटोहरू	४२
३.१.१८ क्याम साइट	४२
३.२ नर्तनाचल क्षेत्र (नरपानी)	४२
३.२.१ यातायात	४३
३.२.२ संचार	४३
३.२.३ बैंक सुविधा	४३
३.२.४ खानेपानी	४३
३.२.५ चर्पी	४३
३.२.६ होटलहरू	४४
३.२.७ पाटी पौवा	४४
३.२.८ चौतारा बस्ने ठाउँ	४४
३.२.९ खेल खेल्ने मैदान	४४
३.२.१० पैदल यात्राको लागि मार्गहरू	४४
३.२.११ क्याम साइट	४४
३.२.१२ विद्युत सुविधा	४५
३.२.१३ अतिथि संस्कार	४५
३.२.१४ दृश्यावलोकन टावर	४५
३.२.१५ पोखरी	४५
३.२.१६ सुरक्षा	४६
३.२.१७ मनोरञ्जन	४६
३.२.१८ दृश्य अवलोकन टावर	४६

३.२.१९	पोखरी	४६
३.२.२०	सुरक्षा	४६
३.२.२१	मनोरञ्जन	४७
३.२.२२	खाना	४७
३.३	नर्तनाचल पर्वतको ऐतिहासिक क्षेत्र पणेना	४७
३.३.१	पुग्न सकिने	४७
३.३.२	संचार	४७
३.३.३	बैंक सुविधा	४८
३.३.४	खानेपानी	४८
३.३.५	विजुली	४८
३.३.६	चर्पी	४८
३.३.७	होटलहरू	४८
३.३.८	पाटी पौवा	४८
३.३.९	चौतारा बस्ने ठाउँहरू	४९
३.३.१०	खेल खेल्ने मैदान	४९
३.३.११	दृश्य अवलोकन टावर	४९
३.३.१२	पोखरी	४९
३.३.१३	सुरक्षा	४९
३.३.१४	खाना	४९
३.३.१५	मनोरञ्जन	५०
३.३.१६	पैदल यात्राको लागि मार्गहरू	५०
३.३.१७	क्याम साइड	५०
३.३.१८	अतिथी सत्कार	५०
३.४	नर्तनाचल पर्वतको एक सांस्कृतिक पर्यटन क्षेत्र सेङ्गलेङ्ग	५०
३.४.१	यातायात	५१
३.४.२	संचार	५१
३.४.३	बैंक सुविधा	५१
३.४.४	होटल सुविधा	५१

३.४.५	बिजुली	५१
३.४.६	खेल खेल्ने मैदान	५१
३.४.७	पोखरी	५२
३.४.८	खानेपानी	५२
३.४.९	पाटी पौवा	५२
३.४.१०	होटलहरू	५२
३.४.११	खाना	५२
३.४.१२	मनोरञ्जन	५२
३.४.१३	पैदल यात्राको बाटोहरू	५३
३.४.१४	क्याम साइट	५३
३.४.१५	सुरक्षा	५३
३.५	दुवासा गुफा र त्रिवेणी ऐतिहासिक स्थल	५३
३.५.१	यातायात	५३
३.५.२	खानेपानी	५४
३.५.३	संचार	५४
३.५.४	होटलहरू	५४
३.५.५	बैंक सुविधा	५४
३.५.६	पाटीपौवा	५४
३.५.७	बस्ने चौतारा	५४
३.५.८	पैदल यात्राको लागि बाटोहरू	५५
३.५.९	क्याम साइट	५५
चौथो अध्याय: नर्तनाचल पर्वत क्षेत्रको सांस्कृतिक पर्यटकीय स्थलबाट		
त्यस क्षेत्रका बासिन्दाको जीवनस्तरमा प्रभाव		५६-६७
४.१	सांस्कृतिक प्रभाव	५६
४.२	आर्थिक प्रभाव	५८
४.२.१	नर्तनाचल पर्वत क्षेत्रमा आएका पर्यटकको अवस्था	५८
४.२.२	लुम्बिनीमा आएका पर्यटकहरू	६२
४.२.३	मौसम अनुसार लुम्बिनीमा आएका पर्यटकहरू	६५

४.३	शैक्षिक प्रभाव	६७
४.४	सामाजिक प्रभाव	६७
पाँचौ अध्याय: सारांश तथा निष्कर्ष र सुभावरु		६८-७२
५.१	सारांश	६८
५.२	सुभावरु	७०
सन्दर्भ ग्रन्थ सूची		७३-७६
अनुसूचीहरु		
चित्रफलक		

चित्रफलक

१. नर्तनाचल पर्वत क्षेत्रको सुपा देउराली मन्दिर
२. सुपा देउराली भित्रको मूर्ति
३. सुपा देउरालीका पुजारी
४. सुपा देउरालीका संचालक समितिका सदस्यहरू
५. खाँची कालीदेवीको मन्दिर र प्राचिन इनार
६. खाँची दरवारको भ्याल प्रेम नारायण+नारायण भुसालको घर सन्धिखर्क ९
७. सरस्वतीको लेक गाउँलेहरू देखाउँदै यसैको पूर्व सरस्वती नदी र पश्चिम भागिरथी नदी बग्ने गर्छ
८. सरास्वती लेकको तल कर्दमको आश्रम स्थल जहाँ कपिलको जन्म भएको मानिन्छ ।
९. सरास्वती लेकको सबभन्दा अग्लो ढुङ्गामा अध्ययन कर्ता गोठाहरू
१०. बिहार जहाँ गौतम बुद्ध आएर बसेका र बिहार थियो भन्ने विश्वास गरिन्छ ।
११. सितापुर दमार गुफामा शिव लिङ्ग देखाउँदै एक किसान
१२. छितले जहाँ कपिलेश्वर महादेव बस्ने गरेको विश्वास गरिने एक गुफा
१३. भित्र शिवलिङ्ग देखाउँदै शिक्षक भुवानन्द पौडेल

१४. विन्दुरस नजिक १ कि.मी. पश्चिम प्राचिन पानी नभएको ताल देखाउँदै गंगाधर खनाल ।
१५. गौचौर दहको संरक्षण नभएकोमा चिन्ता लिँदै शिक्षक विद्यार्थीहरू
१५. विन्दुसरबाट २ कि.मी. पश्चिम दुरसंचार टावर छेउमा प्राचिन मन्दिर अवशेष
१६. पाणेनी तपोभूमि प्रवेशद्वार देखाउँदै नारायण प्र. गौतम
१७. पाणेनीलाई सिकाउँदै गरेका शिव मूर्ति
१८. पाणेनी तपोभूमिको दह वा पोखरी
१९. पाणेनी तपोभूमिमा भएको धर्मशाला र मन्दिरहरू
२०. पाणेनी तपोभूमिका संरक्षक २२ वर्ष बसेका स्थायी कृष्णनन्द
२१. हाल दैनिक पूजा गर्ने पाणिनीका पुजारी चुरामनी पोखेल
२२. उत्तर दिशाबाट पाणेनी तपोभूमि निस्कने ठाउँ मोटर बाटोमा पार्क ने.क.पा.
माओवादीबाट निर्मित
२३. दुर्वाशा गुफाको मुखमा राखिएको दुर्वाशाको मूर्ति
२४. दुर्वाशा गुफाभित्रको कालो ६ फुट अग्लो शिव लिङ्ग देखाउँदै थानेश्वर घिमिरे
२५. दुर्वाशा गुफा भित्रका बुट्टाहरू
२६. त्रिवेणी पावनी नदी मिसिएको ठाउँ देखाउँदै शिवहरि गौतम

२७. सेङ्गलेङ्ग दह देखाउँदै सतीदेवी प्रा.वि. मा शिक्षक विद्यार्थी
२८. टुटेको प्राचिन खालको बराह मूर्ति देखाउँदै पुजारी
२९. खरले ढाकिएका विभिन्न देवी देवताका ढुङ्गामा साना साना मूर्तिहरू साथमा
पुजारी
३०. नर्तनाचल पर्वत क्षेत्रको सांस्कृतिक भलक
३१. चुत्रावेसी त्रिवेणीबाट सन्यासी भिक्षा माग्दै

प्रश्नावली

नाम: लिङ्ग
उमेर पेशा
ठेगाना: योग्यता:

प्र.नं. १. नर्तनाचल यस पर्वतको यो ठाउँ कुन देवतासँग सम्बन्धित छ ?

- (क) शिवसँग सम्बन्धित छ ?
- (ख) देवि (शाक्त) सँग सम्बन्धित छ ?
- (ग) विष्णुको वा विष्णुमा अवतारसँग सम्बन्धित छ ?
- (घ) बुद्धसँग सम्बन्धित छ ?

प्र.नं. २. यस ठाउँमा यी देवतालाई कहिलेदेखि मान्न थालिए होला ?

- (क) इ.पु. पूर्वबाट ।
- (ख) इ.पु. पछिबाट ।
- (ग) हालचाल मात्र ।
- (घ) भन्न सक्दैन ।

प्र.नं. ३. यस नर्तनाचल पर्वतबाट बग्ने सात नदीको नाम र नदीको नामबाट गाउँको नाम रहेका स्थानको नाम भन्नुहोस् ?

क्र.सं.	नदीको नाम	ठाउँको नाम	क्र.सं.	नदीको नाम	ठाउँको नाम
१			५		
२			६		
३			७		
४					

प्र.नं. ४. धार्मिक ग्रन्थमा लेखिएको विन्दुसर यही ठाउँ हो भन्ने आधार के के छन् ?

- (क)
- (ख)

- (ग)
- (घ)
- (ङ)
- (च)
- (छ)
- (ज)
- (झ)
- (ञ)
- (ट)
- (ठ)
- (ड)
- (ढ)
- (ण)
- (त)

प्र.नं. ५. संरक्षण व्यवस्थाको लागि के गरिएको छ ?

- (क) समिति निर्माण छ ?
- (ख) सरकारले गर्ने गरेको छ ?
- (ग) पुजारी या सन्तले संरक्षण गर्दछन् ।
- (घ) सबै गाउँलेले संरक्षण गर्दछन् ?

प्र.नं. ६. पर्यटन पूर्वाधार के के हुन् ?

- (क) बाटो सुविधा छ वा छैन ।
- (ख) खाने पानी सुविधा छ वा छैन ?
- (ग) बिजुली सुविधा छ वा छैन ?
- (घ) सन्चार सुविधा छ वा छैन ?
- (ङ) चौतारा निर्माण भएका छ वा छैन ?

प्र.नं. ७. पर्यटन विकासको लागि अन्य पूर्वाधार के के छन् ?

- (क) होटल छन् वा छैनन् ?
- (ख) पैदल मार्ग छ वा छैन ?
- (ग) क्याम्प साइड बनेको छ वा छैन ?
- (घ) बैंक सुविधा छ वा छैन ?
- (ङ) पौडी खेल्ने पोखरी छ वा छैन ?

प्र.नं. ८. यदि होटल भए कति वटा छन् र बेड कति होला ?

- (क) होटल संख्या:
- (ख) होटलमा बेड संख्या:
- (ग) खाने मात्र छ बस्ने छैन ।
- (घ) नास्ता मात्र पाइन्छ, खाने सुविधा पनि छैन ।

प्र.नं. ९. मनोरञ्जनको लागि कुन कुन सुविधा छ ?

- (क) चलचित्र छ, छैन ?
- (ख) लोक गीतले नृत्य छ, छैन ?
- (ग) स्थानीय नाटकहरु छन् । छैनन् ?
- (घ) रात्री क्लबहरु छन्, छैनन् ?

प्र.नं. १०. पर्यटन विकासको लागि के के पूर्वाधार तयार गर्ने प्रयास भएको छ ?

- (क)
- (ख)
- (ग)
- (घ)
- (ङ)

प्र.नं. ११. यहाँ कुन कुन ठाउँबाट कति पर्यटक एक दिनमा आउँछन् ?

- (क)
- (ख)
- (ग)

(घ) एक दिनमा आउने पर्यटक संख्या

प्र.नं. १२. एक दिनमा प्रति व्यक्ति कति आय गर्दछन् ?

- (क) पुजारीले.....
- (ख) चौकीदारले.....
- (ग) समितिले
- (घ) सफा गर्नेले
- (ङ) पसल गर्नेले
- (च) दाउरा बोक्नेले
- (छ) किसानले

प्र.नं. १३. लिङ्ग र उमेर अनुसार पर्यटक संख्या ?

उमेर	पुरुष	महिला	जम्मा
२०-३०			
३०-४०			
४०-५०			
५०-६०			

प्र.नं. १४. पर्यटन विकास सँगै समाजको जिवनस्तरमा परेको प्रभाव ?

- (क) सांस्कृतिक रूपमा परेको प्रभाव सकारात्मक/नकारात्मक
- (ख) आर्थिक रूपमा परेको प्रभाव राम्रो/नराम्रो
- (ग) सामाजिक रूपमा परेको प्रभाव राम्रो/नराम्रो
- (घ) शिक्षाको विकासमा राम्रो, नराम्रो ।
- (ङ) चेतना विकासमा राम्रो, नराम्रो ।

प्र.नं. १५. राम्रो वा सकारात्मक प्रभाव र नराम्रो नकारात्मक प्रभाव के-के छन् ?

सकारात्मक

- (क)
- (ख)

(ग)

(घ)

(ङ)

नकारात्मक

(क)

(ख)

(ग)

(घ)

(ङ)

